

TVORJENJE IN RAZUMEVANJE POVEDI – POSKUS PRAGMATIČNE RAZČLEMBE*

a) Kako nastane poved?

Na to vprašanje je skušala odgovoriti že vrsta piscev (J. Toporišič, 1976, s. 422–437, O. Kunst-Gnamuš, 1981; J. Toporišič, 1982; J. Dular, 1982). Za vsa ta prizadevanja je značilno, da niso v zadostni meri upoštevala družbenih okoliščin sporazumevanja, zaradi česar je opis upovedovalnega poteka poenostavljen. Opis, kot sem ga dala v delu Pomenska sestava povedi (1981), je teoretično upošteval kontekstne dejavnike, pri operativnem prikazu upovedovalnega poteka pa so bili ti prikazani skopo.

V skladu s sodobno jezikovno in psiholingvistično teorijo (posebej T. Herrmann, 1982; A. A. Leontjev, 1982; A. R. Lurija, 1982) bi morali v upovedovalnem poteku od zamisli do glasovne (črkovne) uresničitve povedi ločiti vsaj naslednje temeljne stopnje:

1. stopnja: semantični zapis temeljne zamisli sporočila. Sleherno sporočilo je ujeto med potrebe in motive ter namen in cilj sporočila. Sporočilo je dejansko sredstvo za doseg cilja, ki naj zadosti sporočevalčeve potrebe, tj. potrebo, da bi naslovniku sporočil podatek in tako vplival na njegovo znanje ali stališča; potrebo, da bi od naslovnika pridobil podatek; da bi ga odvrnil od nezaželenega dejanja ali ga usmeril k zaželenemu; se mu za dejanje opravičil itn. Sestavine temeljne zamisli oziroma smisla sporočila so vedenje o tem, kaj bomo sporočili, komu in s kakšnim namenom. Za jezikovno uresničitev sporočila pa imamo na razpolago izbirna sredstva jezikovnega oblikovanja; zato lahko sporočilo prilagajamo naslovniku, njegovemu odnosu do sporočene vsebine in do nas. Če želimo spodbuditi naslovnika, da bi utišal radio, ki nas moti pri delu, imamo na izbiro veliko možnosti. Naštejmo nekatere:

Ali lahko utišaš radio?

Prosim, daj radio malo tiše!

Ali si gluha ali kaj, da navijaš radio tako glasno?

Utišaj vendar radio, saj nisi sam (saj vidiš, da delam).

Rad bi malo miru.

Taki in podobni primeri razodevajo, da med upovedovanjem temeljne zamisli sporočila ne izbiramo samo oblike, tj. oblikoslovno-skladenjskih in glasovnih različic, ampak tudi njegovo vsebino. Upovedovalni temelj sporočila praviloma ni ena propozicijska sestavina, ampak njihov sestav. Izmed mogočih izberemo tisto, za katero menimo, da bo najučinkoviteje vplivala na naslovnika.

Oglejmo si sestav propozicijskega temelja sporočila ob naslednjem primeru. Denimo, da nam je na strokovnem srečanju izredno ugajal Juretov referat in želimo to sporočiti naslovniku, poklicnemu kolegu.

Pohvalo lahko izrazimo tako, da pohvalimo zmožnost tistega, ki je referat oblikoval: Jure je (zares, zelo, nedvomno) pameten. Težišče sporočila lahko prenesemo na učinek Jure-

*Prispevek je odlomek iz raziskave »Govorno dejanje – družbeno dejanje«. Poročilo o raziskavi je na voljo na Pedagoškem inštitutu pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani.

tovega referata in povemo, da je Jure s svojim referatom blestel. Isto zamisel lahko sporočimo tako, da povemo, kako je referat ugajal nekomu, ki ga imamo za avtoriteto na področju, npr. Celo Jože je občudoval Jureta. Upovedovalni temelj sporočila tvori sestav propozicij. Predstavimo jih na običajni način:

P₁: biti pameten, Jure;

P₂: blesteti, Jure, referat;

P₃: občudovati, Jože, Jure.

Propozicijski pomenski sestav priključuje problemski položaj, ki ga lahko izrazimo z vprašanjem: kako bi misel povedal naslovniku, da bi ga prepričal o resnici sporočenega, da bi ga prizadel, da bi ga spodbudil k zaželenemu dejanju itn. Izbiro določa sporočevalčevo razumevanje govornega položaja, ocena naslovnikovega znanja in njegovega družbenega položaja.

Dejanske pomenske podstave povedi pa vseeno ne izbiramo izmed neomejenega števila možnih propozicij. Mogoči pomenski sestav mora biti razmeroma zamejen, sicer bi bil sporočevalec med upovedovanjem v prezahtevnem položaju in bi bila odločitev prenaporna. Razpoložljive možnosti določa sestava vsakokratnega govornega položaja in sporočilni namen. Če želimo vplivati na naslovnika, da bi udeležil zaželeno dejanje, imamo na izbiro naslednje možnosti: izrazimo potrebo, iz katere lahko naslovnik razbere, kaj si želimo (1); naslovnika povprašamo po zmožnosti ali pripravljenosti za dejanje (2); odločimo se za neposredno zapoved (3); napovemo posledice zaželenega dejanja (4):

(1) *Nujno bi potreboval nekaj denarja.*

(2) *Ali bi mi lahko posodil nekaj denarja?*

(3) *Posodi mi nekaj denarja!*

(4) *Malo denarja bi me rešilo najhujše stiske.*

(5) *Ali veš, kdo bi mi lahko posodil nekaj denarja?*

Izbrana različica lahko povzroča nesporazume. Póved (1) lahko naslovnik razume kot tožbo in nam odgovori, da tudi njemu trda prede. Nasprotno pa se lahko na neosebno poved (5) odzove s povedjo *Samo reci, koliko potrebuješ?* Od ocene položaja je odvisno, za katero možnost se bo sporočevalec odločil, in od srečne izbire, kako se bo naslovnik odzval. Če so bile postavke o naslovniku napačne, si je sporočevalec lahko zaprl možnost za nadaljnje sporazumevanje. Če z izbrano možnostjo žalimo naslovnikova načela in vrednote, lahko enkrat za vselej prekinemo pristne sporazumevalne stike.

Govorec zajame pomensko podstavo povedi iz širokega pomenskega območja, ki ga lahko opišemo kot sestav mogočih propozicij. Propozicija je le izrečeni predstavnik tega, kar je imel sporočevalec med upovedovanjem v mislih. Zato smo neredko v zadregi, ko moramo na podlagi izrečenega razvozlati, kaj je sporočevalec dejansko mislil. Pogosto se zgodi, da naslovnik izrečeno razloži napačno oziroma da sporočevalec ponesrečeno izbere propozicijsko podstavo povedi in je zato napačno razumljen.

Propozicijski sestav je sestavljen iz večjega števila propozicij, zajetih iz znanja, ki ga je aktiviralo razumevanje govornega položaja. Propozicije propozicijskega sestava so med seboj povezane seštevno (konjunktivno, z in), vzročno, časovno, posledično, nasprotujoče si. Zato lahko o dogodku poročamo tako, da opišemo razne, vezalno povezane lastnosti predmetnosti, na primer:

Kupila sem volneno jopico.

Kupila sem rdečo jopico.

Itn.

Izberemo lastnost, ki jo ocenimo kot najzanimivejšo. O dogodku lahko poročamo, da izberemo vzrok ali posledico, na primer:

Kupila sem si jopico.

Imam novo jopico (torej sem jo kupila).

Izrečena vsebina torej omogoča, da iz nje izpeljemo dodatne podatke, ki niso bili neposredno izrečeni.

Izbrana propozicija tvori pomenski vstavek povedi, njeno propozicijsko podstavo in je le predstavnik sestava mogočih propozicij, vsega tistega, kar je imel sporočevalec v mislih, preden je mišljeno izrekel. Izbiro določa razumevanje govornega položaja, ocena naslovnikovega znanja, njegovega družbenega položaja in razmerja do sporočevalca.

2. stopnja je zapis izbrane pomenske podstave sporočila (globinske pomenske sestavine) v obliki propozicije. Tej stopnji sem posvetila dosti pozornosti v delu Pomenska sestava povedi (1981, s. 39–46), zato je na tem mestu ne bom natančneje razvijala. Tam je tudi opisan potek oblikoslovno-skladenjskega oblikovanja sporočila, prek katerega sporočevalec izrazi vplivajnsko sestavino sporočila, naklonske prvine. Sestavine naklonskosti je izčrpno opisal J. Toporišič (1976, 1982). Nekoliko več pozornosti je vendarle treba posvetiti razlagi besednega izražanja predmetnopomenskih prvin sporočila.

Ko je izbran pomenski vložek (semantični input) povedi, njena pomenska podstava, se sporočevalec odloči, kako bo vsebino izrazil. Pomenske prvine je treba poimenovati. Če želimo kolega, ki opravlja neko prepovedano dejanje (recimo, da namerava prečkati cesto mimo prehoda za pešce ali kot voznik prevoziti rumeno luč) opozoriti, da je v bližini miličnik, lahko rečemo:

(1) *Pazi, kifeljč prihaja!*

(2) *Pazi, miličnik prihaja.*

Izbrali smo med besedama *kifeljc* in *miličnik*. Izbira ni naključna in je ni mogoče razložiti v okviru sopomenskosti. Z izrazom *kifeljc* smo namreč povedali več kot z izrazom *miličnik*: sporočili smo svoje vrednotenje in čustveno razmerje do miličnika; to je nekoliko podcenjevalno, izraz nenaklonjenosti do uslužbencev oblasti in zagovornikov reda. Toda to svoje videnje smo pripravljani sporočiti le naslovniku, ki nam je družbeno blizu, ki mu zaupamo. Zato npr. učenec ne bo izrekel te povedi učitelju, izrekel pa jo bo kolegu na cesti.

Izbrana beseda torej pove ali vsaj lahko pove veliko več kot samo poimenuje predmetno pomensko prvino; sporoča naše videnje in vrednotenje predmetnosti. Ravno po tem pomenskem podatku se navidezni sopomenki razlikujeta.

Vprašanje, ali so ti podatki že del pomenskega vstavka ali jih vstavljamo v teku poimenovanja v propoziciji zajetih pomenskih prvin, je teoretično vprašanje, dejansko potekajo vsi ti procesi razmeroma hitro in verjetno sočasno.

Predmetnopomenske sestavine propozicije je mogoče poimenovati z različnimi besedami, med katerimi obstajajo pomenska razmerja sopomenskosti, nadpomenskosti, protipomenskosti (*ni bil ravno reven za bil je bogat*) ali prenesenega pomena. Sporočevalec vzporeja predmetnopomensko prvino, ki jo želi poimenovati (v skladu s sporočilnim namenom, sobesedilom in naslovnikom) s sistemom pomenskih razmerij, v katerega je mogoče uvrstiti upovedovano pomensko prvino. Operacijo, ki povezuje konkretno pomensko prvino z leksično sistemsko ravnino oziroma z ustreznim pomenskim območjem v sporočevalčevi zavesti, imenujemo *paradigmatsko*. V psiholingvističnih raziskavah so opisali duševno dejanskost paradigmatičnih operacij. Poskusne osebe so se morale spomniti ustreznega poimenovanja. Iskale so med sopomenkami, nadpomenkami in protipomo-

menkami. Poleg paradigmatskih operacij med upovedovanjem sodelujejo sintagmatske. Te določajo nujne oziroma mogoče zveze besede z drugimi besedami in omogočajo tvorbo besednih zvez (samostalniških, glagolskih, pridevniških in prislovnih), stavkov in stavčnih zvez. Sintagmatske zveze se gledano razvojno pojavljajo pred paradigmatskimi. Drugače rečeno, otrok se najprej uči povezovati besede v stavke in šele kasneje razvije zmožnosti izbirnega poimenovanja predmetnosti. Slabi govorniki ne razpolagajo z bogatim izbirnim besedjem, ampak se zatekajo k rabi pomensko splošnega izraza. Paradigmatske zveze so v strokovnih besedilih podlaga za upovedovanje pomenskih razmerij med pojmi: poved je enota sporočila (poved – sporočilo); beseda miza je samostalnik; nedoločnik je neosebna glagolska oblika (nedoločnik – glagol – oblika glagola). Zato so ta besedila zahtevnejša od besedil, v katerih se sporoča o konkretnih dogodkih (Peter nagaja Mojci, Mojca joka). Paradigmatsko razmerje je razmerje med besedo in sistemom kategorialno istovrstnih in pomensko povezanih besed. Paradigmatska operacija povezuje prvine predmetne vsebine s sistemom pomenskih razmerij v sporočevalčevi zavesti, ki ga sestavljajo spoznavne, vrednostne in čustvene prvine. Ta razmerja oziroma operacije omogočajo, da predmetnost poimenujemo v skladu s sporočilnim namenom. Mlado, žensko, neporočeno in človeško bitje je lahko dekle, deklič, deklina, dekletce, dekliček, deklica, deklinica, mlada dama, gospodična, punca, punčara.

Tudi pri skladenjskem oblikovanju sporočila izbiramo med skladenjskimi »sopomenkami«. Če se odločimo za propozicijo *biti pameten*, *Jure*, lahko tvorimo naslednje povedi:

- (1) *Jure je (zelo/zares) pameten.*
- (2) *Jure, ta pa je pameten!*
- (3) *Jure, ta ti je pameten!*
- (4) *Pameten pa je, pameten Jure!*
- (5) *Ali ni Jure pameten?*
- (6) *Kako je Jure pameten!*

Razne povedi izražajo razno stopnjo sporočevalčevega občudovanja Juretove pameti.

Med upovedovanjem ne izbiramo samo poimenovalnih enot in skladenjskih različic, ampak že kar narejene besedne zveze ali celo cele povedi. Zlasti Bahtin (1980) je poudaril, da bi bilo upovedovanje prezapleteno in prenaporno, če že ne kar nemogoče, če bi morali v vsakem govornem položaju iznajti ustrezno poved in če bi ne izbirali iz že oblikovanih povedi ali vsaj njihovih delov. Sestavina človekovih jezikovnih zmožnosti je tudi obvladovanje sporazumevalnih vzorcev, tj. znanje o tem, katero poved lahko izrečemo v danem položaju. Zgled za to lahko poiščemo iz lastne upovedovalne prakse. Ko se npr. začnemo uriti v strokovnem pisanju, se trudimo z oblikovanjem sleherne povedi, pomagamo si z izpiski in mukotrpno sestavljamo besedilo; ko utrdimo izrazje, ustaljene besedne zveze ali celo povedi, med upovedovanjem hitro zajemamo že narejene stavčne celote in jih urejamo v nove povezave.

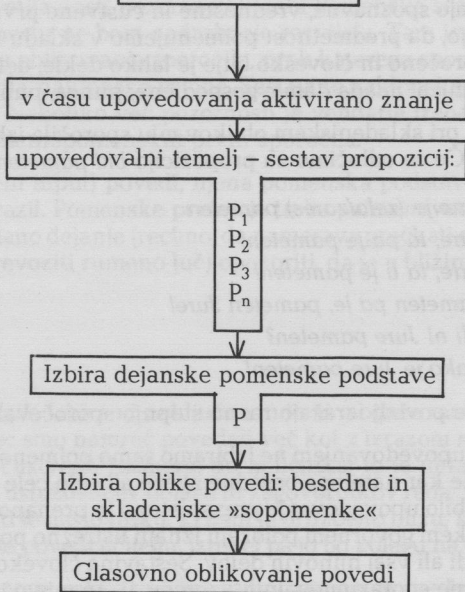
Temeljno misel tega razdelka bi lahko povzeli takole: upovedovanje ne teče »od besede do povedi«, ampak se začne s sestavo propozicij, mogočih kandidatov za pomensko podstavo povedi, s katerim lahko opišemo v času upovedovanja aktivirano znanje, ki je izraz razumevanja govornega položaja. Sporočevallec izmed mogočih propozicij povedi izbere dejansko pomensko podstavo; ta je le predstavnik vsega tistega, kar je imel sporočevallec med upovedovanjem v mislih.

Upovedovanje je torej zapleten potek neprestanega odločevanja o tem, kako oblikovati sporočilo. Najprej se je treba odločiti za pomensko podstavo povedi, za to, katero izmed mogočih propozicij bomo izbrali; nato presodimo, kako bomo izbrani pomenski vstavek besedno izrazili in skladenjsko oblikovali. Svoje doda še način glasovnega izrekanja.

Od ocene položaja je odvisno, za katero možnost se bo sporočevalec odločil, in od srečne izbire, kako se bo naslovnik na sporočilo odzval. Če je sporočevalec gradil sporočilo na napačnih postavkah o naslovniku, si je lahko zaprl možnost za uspešno sporazumevanje. Če je z izbrano možnostjo žalil naslovnikova čustva in vrednote (manipulativni govor), je lahko enkrat za vselej prekinil pristne družbene odnose. Tako smo od pomenskih slovničnih upovedovalnih potekov prispeli do sporazumevalnih načel. Preden pritegnemo k opisu upovedovalnega poteka vrednote in načela, naj strnemo opis upovedovalnega poteka z naslednjim narisom:

1. pomenski zapis smisla: razumevanje položaja

← SPOROČEVALEC → sp. namen

2. propozicijska sestavina

3. naklonska (vpliv-
vanjska) sestavina

b) Sporazumevalna načela

Slovnična pravila ne zadoščajo za učinkovito sporazumevanje. V vsakem sporazumevalnem položaju je namreč mogoče vsebino izraziti na več načinov. Izbiro določajo okoliščine sporazumevanja, družbeno razmerje med sporočevalcem in naslovnikom ter sporočevalčeva ocena sporazumevalnega položaja. Jezik omogoča, da se v povsem prepričljivo, pravilno in lepo oblikovano poved naseli laž; omogoča, da zaželeno dejanje, ki naj bi ga udejanjil naslovnik, prikažemo kot zanj koristno, čeprav bomo imeli od njegovega udejanjenja največ koristi sami. Temeljni smoter, ki nas usmerja pri izbiri oblike povedi, je težnja po učinkovitem sporazumevanju, tj. naslovnika prepričati, da je to, kar zatrjujemo, res (čeprav morda vemo, da ni); ga pripraviti k zaželenemu dejanju ali ga od njega odvrniti, prepričljivo izraziti svoje doživljanje, od naslovnika pridobiti zaželeni podatek,

se mu opravičiti (čeprav morda dejanja ne obžalujemo), ga hvaliti (čeprav o njem nimamo dobrega mnenja) itn. Jezikovni izraz torej ni sistemsko zavezan vrednotam, kot so resnica, iskrenost, dobronamernost, sporazumevalno sodelovanje itn. Tem je lahko zavezan tisti, ki jezik uporablja. To pa ne pomeni, da se lahko pri jezikovni vzgoji odpovemo vrednostnemu oblikovanju človeka; sistemska odprtost jezika laži, neiskrenosti, zlonamernosti, manipulaciji nas zavezuje, da vzgojo k izražanju povežemo s privzgojo ustreznih načel in vrednot, ki jamčijo, da bo jezik služil pozitivnemu v človeku. Družbene dejavnike sporazumevanja, ki vplivajo na to, kakšno sporočilo izrazili, skuša Leech (1980, 1981) opisati v okviru sporazumevalnih načel. Ta ne opisujejo slovničnih postopkov oblikovanja povedi, ampak le določajo njihovo izbiro in tako prispevajo k učinkovitosti sporazumevanja. Oblikovanje vsebin usmerjajo slovnična pravila in njihovo področje pripada pomenoslovju. Izbiro oblike določajo sporazumevalna načela, ki jih preučuje pragmatika. Torej je pragmatika znanost o učinkovitem sporazumevanju, o srečni izbiri jezikovnih sredstev med neposredno rabo in se tako navezuje na tradicijo retorike.

Medtem ko so slovnična pravila dogovorjena in skoraj brez izjem, je s sporazumevalnimi načeli položaj veliko zapletenejši in njihovo izbiro usmerja več plasti osebnosti, od potrebe in motivacije, da bi sporočilo oblikovali tako, da bi dosegli sporočilni namen, do družbenomoralnih vrednot, ki nas zavezujejo resnici ali laži, iskrenosti ali neiskrenosti, razumljivosti ali nerazumljivosti, dokazu ali dogmi, informativnosti ali neinformativnosti, sporazumevalnemu sodelovanju ali nesodelovanju.

Vrsta avtorjev je opisala naslednja sporazumevalna načela: Grice načelo sporazumevalnega sodelovanja, ki ga razčlenjuje na načelo kakovosti, količine, razmerja in načina, to je zahteve, da med sporazumevanjem sodelujemo s pomembnimi podatki, da ne povemo niti manj niti več, kot je treba, da smo zavezani resnici in dokazu, se izogibamo dvoumnosti in nejasnosti ter sporočamo urejeno.

Leech dopolni ta načela še z načelom obzirnosti, vljudnosti in ironije. Vsako izmed naštetih načel ima svoje nasprotje in tako dobimo naslednjo opozicijsko skalo: med sporazumevanjem sodelujemo – ne sodelujemo, smo resnicoljubni – nerresnicoljubni, jasni – nejasni, dvoumni – nedvoumni, obzirni – neobzirni, iskreni – neiskreni. Bistvena značilnost sporazumevalnih načel je njihova izbirnost. Sporočevalec lahko izbira med pozitivnimi in negativnimi sporazumevalnimi načeli. Zato je govorna vzgoja povezana s privzgojo temeljnih družbenomoralnih vrednot. Druga temeljna ugotovitev je, da so sporazumevalna načela motivirana. K njihovi izbiri nas žene potreba, da bi dosegli sporočilni namen. Zato lahko pride do borbe motivov med našo zavezo sporazumevalnim načelom in ustreznim vrednotam ter potrebami, da bi dosegli sporočilni namen. Če je želja, da bi dosegli sporočilni namen, dovolj močna, in če je to odvisno od tega, da zamolčimo resnico, se lahko odrečemo načelom iskrenosti in resnicoljubnosti. Če zaželeno dejanje koristi sporočevalcu, a ne naslovniku, se lahko sporočevalec odloči za prikrievanje dejanskega interesa. Če so konfliktni položaji med potrebami in vrednotami pogosti in če se vselej odrečemo vrednotam, resnica polagoma odstopa prostor laži, iskrenost neiskrenosti. Kdor pogosto laže, polagoma postane lažnivec, kdor pogosto prikrieva dejansko korist, postane mojster v prikrievanju, kdor pogosto uporablja hierarhične oblike sporazumevanja, se težko privaja demokratičnim sporazumevalnim oblikam. Sporazumevalna načela postanejo konstantna sestavina jezikovnega vedenja in tako prispevajo k tvorjenju in razumevanju sporočila. Kako jih upoštevamo pri razumevanju sporočila?

Če imamo o sporočevalcu izkušnje, da je iskren in resnicoljuben, mu radi verjamemo; lažnivcu težko verjamemo in vselej preverjamo, ali je res, kar pravi. Če o nekom oblikujemo postavko, da ne spoštuje načela iskrenosti, mu ne zaupamo. Res je, da smo v takih, na izkušnjah in verjetnostih oblikovanih ocenah pogosto pristranski in krivični, toda previdnost je potrebna, da bi nas govorec, ki pozitivnih sporazumevalnih načel ne spoštuje, ne

vodil za nos. Toda v človeka vstavljeni dvom lahko pripelje do bolečnih oblik medsebojnega nezaupanja, zato je prav, da se pri razumevanju sporočil ne opiramo samo na splošne postavke o sporočevalcu, ampak preverjamo resničnost, dokazljivost in iskrenost njegovih sporočil.

Ko govorec odkrije dvojno moralo govornega udeleženca, se lahko odloči, da se bo odrekel »pravilom lepega vedenja« in postal nevljuden, neobziren, hote nejasen in nerazumljiv. Tako izrazi revolto do oblik sporazumevanja in sporazumevalnih »načel«, ki jih usmerjajo.

Tudi k branju besedil pristopamo s postavkami o sporazumevalnih načelih piscev besedil. Te si oblikujemo na podlagi večkratnega srečanja s piscem. Do nekaterih piscev smo že vnaprej bolj kritični kot do drugih in iščemo potrditev postavk, ki smo si jih o njih oblikovali. Do priljubljenih piscev smo popustljivi in radi spregledamo pomanjkljivosti besedila.

Sporazumevalna načela so tista, ki odpirajo vrata jezika tako resnici kot laži. Zato je treba jezikovno vzgojo povezati z družbenomoralno ter vanjo vgraditi temeljne družbene vrednote: resnicoljubnost, dokazljivost, iskrenost, demokratičnost, jasnost, razumljivost in svobodo izražanja.

Habermas (1976) pravi, da moramo spoštovati naslednje zahteve:

1. Poved mora biti v razmerju do sporočevalca oblikovana tako, da je ta zmožen zagovarjati in ubraniti v njej vsebovane in iz nje izpeljive podatke in posledice. Ta zahteva zavezuje sporočevalca resnici in zmožnosti, da jo dokaže.
2. Poved mora biti v razmerju do naslovnika oblikovana tako, da upošteva postavke o njem, njegovih normah in vrednotah. V tem smislu mora biti primerna in zavezuje sporočevalca opravičilu, če je te vrednote prekršil.
3. Glede na predmetno vsebino, ki jo sporoča, mora biti poved oblikovana tako, da omogoča identifikacijo sporočenih podatkov kot resničnih. Predmetna vsebina sporočila zavezuje sporočevalca k dokazu in utemeljitvi.
4. Glede na jezik mora biti poved oblikovana s sredstvi, ki pripadajo skupnemu kodu sporočevalca in naslovnika, ter razumljiva.

Slovnična pravila so nadgradnja sporazumevalnih načel ter so oblikovana tako, da omogočajo uspešno sporazumevanje. Seveda le, če sporočevalec obvlada izbirna pravila jezikovnega oblikovanja, to je sopomensko izrazje, skladske različice, socialne in funkcijske zvrsti jezika, in če zna oceniti, katero izrazno sredstvo ustreza govornemu položaju.

Zato v jezikoslovni teoriji govorimo o dveh vrstah zmožnosti: o jezikovnih zmožnostih, ki uravnavajo oblikovanje vseh mogočih stavkov danega jezika, in sporazumevalnih zmožnostih, ki usmerjajo izbiro jezikovnega izraza v skladu s konkretnim govornim položajem.

c) Razumevanje sporočila

Semantični vstavek povedi, njena propozicijska podstava je torej izrečeni predstavnik upovedovalnega temelja povedi, tj. vsega tistega, kar je imel sporočevalec v mislih, ko je poved tvoril in kar smo skušali opisati kot propozicijski sestav. Razmerje med izbrano propozicijo (pomensko podstavo) in propozicijskim sestavom, iz katerega je propozicija izbrana, opisuje T. Herrmann (1982) kot razmerje dela do celote. Izrečeni del predstavlja

in pojasnjuje celotno miselno ozadje sporočila. Na njegovi podlagi mora naslovnik rekonstruirati celoto, da bi razumel, kaj je sporočevalec želel z izrečenim povedati in doseči. Naslovnik mora na podlagi izrečene vsebine razvozlati celoto, tj. v hipotetični obliki sestaviti propozicijski sestav, ki je tvoril upovedovalni temelj. Če sporočevalec reče naslovníku, ki se pravkar odpravlja na drsališče, *Led je tanek*, potem je to mogoče nedvomno razumeti kot opozorilo, saj je zveza med izrečenim in govornim položajem dovolj očitna. Toda nimamo vselej opravka s tako poenostavljenimi položaji. Zaradi praznega prostora, ki se pojavi med izrečenim delom in celotnim upovedovalnim miselnim ozadjem, pogosto prihaja do napačnega tolmačenja izrečenega v razmerju do mišljenega; sporočevalec lahko doseže prav nasprotno učinke od nameravanih in je prisiljen pojasniti še druge sestavine upovedovalnega ozadja. Do nesporazumov prihaja tedaj, kadar sporočevalec napačno oceni naslovníkovo znanje, njegove interese, vrednote in potrebe ter kadar je med obema velika družbena razdalja, zaradi katere različno razumeta in ocenita govorni položaj.

T. Herrmann, ki je formuliral načelo dela proti celoti kot načelo tvorjenja in razumevanja povedi, našteva naslednje njegove lastnosti:

– naslovnik lahko rekonstruira, kar je imel sporočevalec v mislih, le tedaj, če ima do zadostne mere podobno znanje in podobno razumeva govorni položaj;

– načelo zagotavlja sporazumevalno ekonomičnost: izrečene niso vse, pri sporočilu dejavne sestavine, ampak le nekatere izmed njih, in sicer tiste, ki celoto najbolje predstavljajo;

– načelo dela proti celoti je konvencionalno, dogovorjeno: ve se, da govorec ne izreče vsega, kar ima v mislih, in da na podlagi izrečenega tudi naslovnik izpelje širše sklepe, kot je samo sporočena vsebina;

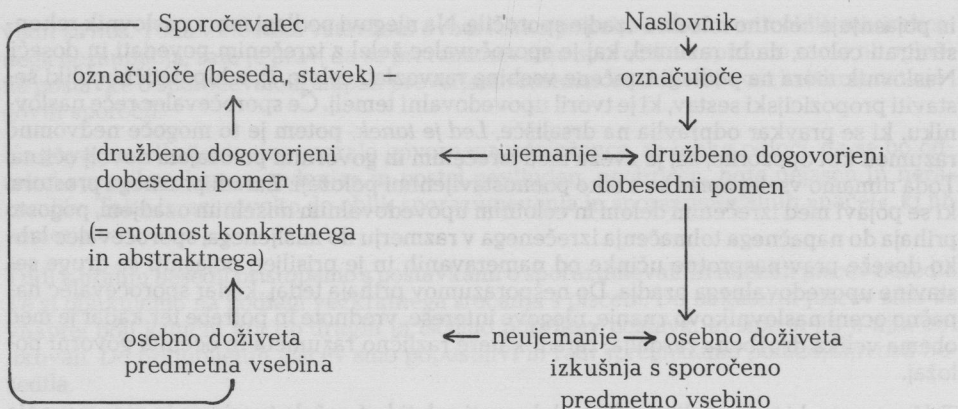
– neizrekljivost in neizrečenost celotnega upovedovalnega temelja spodbujata dodatne podatke, ki jih na podlagi razlage dela proti celoti doda naslovnik. Zato je informativno tudi tisto, česar nismo izrekli.

Toda dinamična in odprta mesta ne razkrijemo samo v razmerju med izrečeno vsebino in celotnim upovedovalnim ozadjem, ampak tudi med splošnim pomenskim okvirjem stavka in konkretno predmetno vsebino, ki jo ta sporoča. Sporočevalec namreč vstavi sporočano predmetno vsebino v splošni pomenski okvir stavka. Naslovnik vstopi v stik z izraženo obliko povedi in na tej podlagi raziskuje, katera konkretna predmetna vsebina je naseljena v abstraktni posodi besed in stavkov, ki omogočajo izražanje neomejenega števila konkretnih dogodkov.

Jezikovno znamenje kot nosilec pomenskih podatkov je sestavljeno iz glasovnega ali črkovnega označujočega (besede in njihovi sestavi) in pomena, nečesa, kar je zunaj materialnosti označevalca. Vsi vemo, kaj pomeni npr. beseda *pes*. S to besedo lahko poimenujemo svojega psa (Pokličí psa), tega psa, ali katerega koli psa; beseda je tudi poimenovanje pojma. Pomen je enotnost konkretnega in abstraktnega sestava pomenskih lastnosti, značilnih za vse predstavnike vrste. Če rečem *Pri sosedovih ne marajo psa*, imam lahko v mislih psa, ki ga imajo, ali katerega koli psa, ki bi ga sicer lahko imeli, a ga ne bodo, ker ga ne marajo. V tem smislu je ta poved dvoumna, saj ne vemo, kaj ima govorec, ki jo izreče, v mislih, katera predmetna vsebina je naseljena v splošnem pomenskem okviru stavka.

Da bi se lahko sporazumevali, moramo vedeti, kaj besede v danem jeziku pomenijo, in obvladati pravila skladenjskega oblikovanja. Toda za uspešno sporazumevanje to ne zadošča. Sporočevalec namreč v dogovorjene, konvencionalne pomenske okvire besed in stavkov naseli konkretno predmetno vsebino, svojo osebno izkušnjo.

Sporazumevanje omogočajo družbeno dogovorjeni pomeni jezikovnih izrazov (besed, stavkov, stavčnih zvez), toda za sporazumevanje ne zadoščajo. Naslovnik mora namreč ugotoviti, katero konkretno predmetno vsebino je sporočevalec izrazil s izbranimi izrazi. Na tem mestu je stopnja ujemanja med sporočevalcem in naslovnikom le približna, mogoči pa so tudi popolni nesporazumi: naslovnik sicer razume pomene besed, ne ve pa, na katero konkretno vsebino sporočevalec meri. V splošnem pomenskem okvirju izrečene-ga stavka se lahko naseli neomejeno število konkretnih vsebin, ki zadovoljujejo pogoje rabe besed in skladenjskih vzorcev. Razmerje med splošnim in konkretnim je torej odprto in dinamično, zato omogoča sporazumevalno dograjevanje in ustvarjalnost. Od sporočevalca vstavljena predmetna vsebina ni enaka tisti, ki jo v splošni pomenski okvir umesti naslovnik. Sporočevalec namreč predmetne vsebine ne pošlje kot zavoja po pošti in naslovnikova naloga ni, da bi zavoj sprejel in razvozlal. Sporočevalec sporočilo pošlje prek splošnega pomenskega okvirja in naslovnik ga mora s konkretno vsebino napolniti sam, raziskujoč ustrezno sporazumevalno okolje. Razmerje med konkretno predmetno vsebino in splošnim pomenskim okvirjem stavka, v katerega se ta naseli, je drugo mesto v povedi, v katerega vstopi naslovnik ter ga napolni s svojim razumevanjem, a tudi nerazumevanjem sporočene vsebine. Branje sporočila je problemski položaj, v katerem raziskujemo, katera predmetna vsebina je izražena s splošnim stavčnim pomenom. Dinamično razmerje med predmetno vsebino in splošnim pomenom stavka, s katerim smo jo izrazili in ki je razpoložljiv za neomejeno število mogočih konkretizacij, je izvir nesporazumov, napačnih razlag in nerazumevanja, hkrati pa omogoča ustvarjalno sporazumevalno sodelovanje pri razvijanju sporočila, omogoča, da tisti, ki sporočilo bere, dopolni sporočevalčev pomen, ga razvije in oplodi s svojimi izkušnjami, doživljanjem in vrednotenjem. Sporočeno ni nikoli enako z razumljenim. Če bi to dvojico sovpadlo, bi pristali na mrtvi točki medsebojnega sporazumevanja, sporazumevalna dinamika bi ugasnila, zgradbo znanja in vrednot bi prenehali graditi, ne imeli bi si več kaj povedati. Knjiga bi govorila hkrati sporočevalca in naslovnika, vse bi si povedali.

Toda razmerje med predmetno vsebino in splošnim pomenskim okvirjem, v katerega smo jo vstavili, ni edino odprto mesto v sporočilu povedi. Pomembno odprto mesto se tvori na ravni sporočilnega namena, v okvirju sporočevalčevih postavk o naslovniku, njegovem družbenem položaju, znanju, interesih, željah in vrednotah. Sporočevalčeve postavke o naslovniku in njegova dejanska samopodoba se vselej ne ujema.

Fant povabi deklo na kavo, rekoč Ali greš z menoj na kavo? Morda je to le znamenje prijateljstva, gostoljubja ali celo konvencionalne navade, a žaljubljeno deklo bo videlo v takem povabilu znamenje globlje naklonjenosti.

Poved je lahko oblikovana na napačnih postavkah o naslovnikovem znanju in njegovih interesih.

Na poved *Simoničev Bojan bo postal direktor se lahko naslovník odzove Kdo pa je sploh to? Saj ga sploh ne poznám.* Ali: *Ali veš, da me to prav nič ne zanima.* Sporočevalec ni dosegel sporočilnega namena, ker se je motil o naslovníku. Odprta mesta v povedi, ki se nahajajo med mišljenim in izrečenim, med sporočeno predmetno vsebino in splošnim pomenkim okvirjem stavka, s katerim jo izrazimo, nadalje med sporočevalčevimi postavkami o naslovníku in njegovo dejansko samopodobo, omogočajo nesporazume, slabo razumevanje ali celo nerazumevanje, a so hkrati vrata, skozi katera vstopa v sporočevalčevo sporočilo naslovník ter ga ustvarjalno razvije. Na teh mestih enosmerno sporočanje prerašča v dvosmerno sporazumevanje, sporazumevalno sodelovanje. Ta možnost je vgrajena v sam temelj jezikovnega delovanja in dokazuje družbeno in sodelovalno naravo sporazumevalnega procesa.

Razčlemba sporazumevalne dinamike omogoča, da razumemo Lacanov paradoks, ki pravi, da je bistvo sporazumevanja – nesporazum. To skrajnostno točko medsebojnega sporazumevanja je bilo treba določiti in izreči, da smo lahko razkrili razsežnosti sporočila, ki ga tvorita oba, sporočevalec in naslovník, da smo razkrili, da bistvo sporazumevanja ni kimanje in pritrjevanje, ampak ustvarjalno sodelovanje.

Literatura

1. Dular, J. (1982): Priglagolska vezava v slovenskem knjižnem jeziku (20. stoletja). Disertacija. Filozofska fakulteta, Ljubljana.
2. Grice, A. P. (1975): Logic and Conversation. V: Cole, P., Morgan, I. L., eds.: Syntax and Semantics Academic Press, New York, s. 41–58.
3. Habermas, J. (1976): Was heisst Universalpragmatik? V: Apel, K. O.: Sprachpragmatik und Philosophie. Frankfurt.
4. Herrmann, T. (1982): Sprechen in Situation. Springer Verlag, Berlin.
5. Kunst-Gnamuš, O. (1981): Pomenska sestava povedi. Pedagoški inštitut, Ljubljana.
6. Kunst-Gnamuš, O. (1983): Komunikacijski model jezikovne vzgoje. Pedagoški inštitut pri Univerzi E. Kardelja, Ljubljana.
7. Leech, G. N. (1980): Explorations in Semantics and Pragmatics. John Benjamins B. V., Amsterdam.
8. Leech, G. N. (1981): Pragmatics and Conversational Rhetoric. V: Parret, H., Sbisá, M., Versehueren, I., eds.: Possibilities and Limitations of Pragmatics, s. 413–441.
9. Leontjev, A. A. (1982): Psychologie des sprachlichen Verkehrs. Beltz Verlag, Basel.
10. Levinson, S. C. (1983): Pragmatics. Cambridge University Press, London.
11. Lurija, A. R. (1982): Osnovi neurolingvistike. Nolit, Beograd.
12. Toporišič, J. (1976): Slovenska slovnica. Založba Obzorja, Maribor.
13. Toporišič, J. (1981): O strukturalnem določanju besednih pomenov. Linguistica, XX, II, Ljubljana, s. 451–467.